

A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon

Az egyén és a család társadalmi helyzetének változása a köztudatban nagyon gyakran úgy jelenik meg, mint a fejlődés elválaszthatatlan velejárója. S ez a megállapítás akkor is igaznak tetszhet, ha tervezett fejlődésről van szó, hiszen a spontán változás irányának meghatározása – legalábbis a leglényegesebb vonásokat illetően – *időben* megtervezett folyamatot jelent. A szociológiai kutatások számára azonban az is fontos kérdés, hogy milyen összefüggés mutatható ki a mobilitás társadalmi hatásai és az azok nyomán kitermelődő egyenlőtlenségek között. Végtére is, egyetlen, szorosan összefüggő folyamat mozzanatairól van szó, amelyeknek megítélésében mérhetetlenül nagy szükség van az empirikus vizsgálatokra és a társadalomstatistikai adatokra épülő elemzési módra. A mobilitási adatfelvételek alapján lehet ugyanis leginkább nyomon követni, hogy az adott osztály- és réteghelyzet változása hogyan befolyásolja az egyén és a család életének csaknem valamennyi mozzanatát. De ugyanakkor a társadalmi mobilitás mértékét és irányát, a mobilitás terén megnyilvánuló egyenlőtlenségeket és a gazdasági fejlődés hatását csak akkor lehet meggyőzően feltárni, ha – miként Andorka Rudolf *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon* című művében utal rá – a történelmi tendenciák és a jelen helyzet elemzése nem különül el me-
reven egymástól.

Mindezek a szempontok a polgári

szociológia elméletében sem voltak ismeretlenek, csak kevésbé hangsúlyosak, mert úgy látszott, hogy a társadalom egészének működése szempontjából elegendő az osztályszerkezetek változásából kiindulni. Csupán az utóbbi évtizedben vált egyértelművé az a felismerés (elsősorban a megszorodott empirikus kutatások hatására), hogy a társadalmi mobilitás mozgatóerői sokkal differenciáltabb szociológiai vizsgálódást követelnek. Ezért is szükséges konkrétan elemezni, *miképpen alakulnak a különböző társadalmakban a mobilitási folyamatok, milyen tényezők határozzák meg őket és milyen hatásaik vannak.* Míg a századforduló körül végzett első adatfelvételek egy-egy kisebb közösség mobilitását vizsgálták, addig napjainkban – a szocialista és a kapitalista országokban egyaránt – a társadalmi mobilitás adatszerű vizsgálata országos méretet öltött. E tág horizontú kutatásokban szerzett műhatatlan érdemeket *Andorka Rudolf* is, aki több mint másfél évtizede foglalkozik a hazai társadalmi mobilitás elméleti kérdéseivel. Most megjelent kötetében a XX. század első évtizedétől egészen napjainkig követi nyomon azokat a – hazai társadalmi struktúra és foglalkozási szerkezet átalakulását kísérő – változásokat, melyek ez idő alatt a magyar társadalom legkülönbözőbb rétegeinek és nemzedékeinek helyzetváltoztató készségében-képességében bekövetkeztek. Ám a könyv olvasásakor az is kide-

rül, hogy mindazok a döntő – a kutatás egészét meghatározó – megállapítások, melyeket a szerző a társadalmi mobilitás történelmi változásaira és legújabb tendenciáira felhoz, nem annyira feltételezéseken, mint inkább a rendelkezésre álló társadalomstatistikai adatok pontos és megbízható értékeléséből erednek.

Bármilyen sok, fenntartással körülbástyázott következtetés található is a kötetben, a gondolatmenet mindvégig a *mobilitás hatásai, az egyenlőtlenség mértéke és a mobilitást meghatározó társadalmi tényezők bármás rendszerén alapul*. E rendszerszemléletű megközelítés teszi lehetővé a társadalmi mobilitás történelmi trendvonalainak elemzését csakúgy, mint azoknak az okoknak a feltárását, melyek a társadalmi és foglalkozási szerkezet átalakulását vonták maguk után. Ebből kiindulva Magyarország társadalmi-foglalkozási összetételének bemutatásában három időszakot különböztet meg. Míg az első időszak az I. világháború előtti évtizedeket öleli fel, addig a második korszak a két világháború közötti éveket foglalja magában, a harmadik időszak pedig a felszabadulással veszi kezdetét. Hogy ez az elhatárolás cseppet sem tűnik erőszakoltnak, az éppen a három vizsgált és statisztikai adatokkal bőségesen alátámasztott korszak társadalmi szerkezetének vizsgálata alapján válik világossá. A több mint nyolc évtizedre kiterjedő statisztikai adatsorok ugyanis olyan kiindulópontokat jelentenek az elemzés számára, melyek segítségével a különböző osztályok és rétegek egymáshoz viszonyított helyzetének változása viszonylag pontosan megrajzolható. Még ha az első világháború előtti évtizedekben fennálló osztályok és rétegek egymáshoz viszonyított helyzete csupán az iskolai végzettségi adatok alapján közelíthető is meg, a szerző következtetéseiből egyértelműen kiviláglik, hogy az akkori Magyarország – legalábbis

a foglalkozási összetétel tekintetében – azon a szinten állt, ahol ma a legingább elmaradott harmadik világbeli országok.

Sokkal kedvezőbb vizsgálódási területnek legfeljebb csak a két világháború közötti időszak magyar társadalmára ígérkezik, mely *megosztottságban* valóban különleges sajátosságokat mutat. Miután erről a korszakról az 1930. évi népszámlálás adatai is rendelkezésre állnak, a nemzedékek közötti mobilitás jellemzői vitathatalanul nagyobb pontossággal vizsgálhatók. A társadalmi foglalkozási szerkezet elemzése alapján mindenképp előtt arról győződhetünk meg, hogy a felszabadulás előtti magyar társadalmi mobilitás viszonylag csekély volt azzal az *Erdei Ferenc* által leírt jellegzetességgel is összefüggött, hogy két társadalom élt egymás mellett, de egymástól erősen elszigetelve: egy *történeti-nemzeti* és egy *modern polgári társadalom*; és alattuk a szegényparasztság és a mezőgazdasági munkásság, szinte kirekesztve a társadalom egészéből. De ez a *függőleges* elválasztódás kiegészült a társadalmi pozíciók merev elhatárolódásával is, mely nem egy esetben vezetett az ellenkező irányú társadalmi helycserekhöz; vagyis az egyetemet végző diplomás „szabadon” választhatott az utcaseprői vagy éppenséggel a villamoskalauzi foglalkozás között. Kétségkívül az ilyen irányú – szakkifejezéssel élve: *cirkuláris* – mobilitás semmiképpen sem választható el a stagnáló gazdasági fejlődéstől és attól a megmerevedett társadalmi struktúrától, mely a különböző nemzedékek helyzetváltoztató lehetőségeit csaknem a minimumra redukálta. Valójában a társadalmi mobilitási folyamatok csak a felszabadulást követő években, illetve évtizedekben indulhattak meg; a földreform, a nagyarányú iparosítás, a mezőgazdaság kollektivizálása stb. egyaránt előkészítőjévé vált a társadalom struktúráját, rétegződését át-

formáló mozgásoknak. S amilyen mértékben átalakult a társadalmi és foglalkozási szerkezet, a mobilitás főiránya is aszerint változott.

Csak hogy a társadalmi nyitottság – melynek hátterében az egyéneknek a mezőgazdaságból a munkásságba, valamint a munkásságból és a parasztságból a vezető, az értelmiségi és az egyszerű szellemi foglalkozások felé való áramlása áll – *többféle formaváltozatban* jelent meg. Az 1960-as évek eleje és 1973 között bekövetkezett változások például – mint ahogyan a könyv szerzője minden kétséget kizáróan kifejti – korántsem voltak olyan mértékűek, mint amekkora változásokra a gazdasági és társadalmi körülmények módosulása (a munkaerő-tartalékok kimerülése, az extenzív növekedés befejeződése, az ipari foglalkoztatottság emelkedésének megszűnése stb.) alapján számítani lehetett volna. S ha a társadalom szerkezetében *homogénebbé* vált is (a hetvenes évek első felére háromötödére csökkent a mezőgazdaságban dolgozók aránya, miközben a munkásság és a szellemi foglalkozásúak száma két-két és félszeresére nőtt), az imént említett nyitottságot jelentős mértékben korlátozták a legkülönbözőbb esélyegyenlőségek. Így például a nyolcvanas évek elején a *„szakmunkások fiainak és leányainak körülből egyharmad, a mezőgazdasági fizikai rétegekből származóknak mintegy egytized annyi esélyük volt arra, hogy legalább az érettségiig eljussanak, mint a vezetők és az értelmiségiek gyermekeinek”*. Aligha beszélhetjük túl e megállapítás jelentőségét, még ha talán sokak számára magától értetődőnek számít is. Éppen az egyenlőségi viszonyokat újratermelő egyik mechanizmus, az *iskola* társadalmi funkcióit jelző adatok elemzése alapján válik nyilvánvalóvá az a felismerés, hogy az iskola szere-

pe a társadalmi mobilitás irányában ugyan megerősödött, de a különböző társadalmi helyzetű családok gyermekeinek életpályacsélcében ma is lényeges és egyre inkább mélyülő különbségek vannak.

Vajon lehet-e változtatni ezen a helyzeten? Ellentétben a társadalmi mobilitás nyugati irodalmában a legutolsó években megszaporodott szkeptikus véleményekkel, Andorka Rudolf a társadalom nyitottságának fenntartását és fejlesztését mindenekelőtt az oktatási rendszer keretei között felhasználandó eszközöktől teszi függővé. Így egyebek között fontos szerepet szán a kevésbé kedvező családi háttérből jövő gyermekek tanulását támogató intézményeknek, a különböző felszereltségű és oktatási színvonalú iskolák kiegyenlítésének, végül pedig az oktatási rendszer olyan szerkezeti átalakításának, melynek révén az alapfokú oktatás meghosszabbodik. Felsorolászerűen is a társadalmi mobilitás optimális alakítására alkalmas eszközök állnak előttünk, melyeknek érvényességéről csak akkor győződhetünk meg, ha az újabb és újabb oktatási reformok valóban figyelembe vennék a társadalmi egyenlőségek újratermelődé-
sét megszüntető vagy legalábbis mérsékelő tényezőket. De ugyanígy igaznak tartható az a konklúzióként megfogalmazott megállapítása is, hogy *„mindenfajta más dimenzióban megnyilvánuló egyenlőségeknek – a jövedelmi különbségeknek, a lakáshelyzet különbségeinek, a családok kulturális szintjében meglévő egyenlőségeknek, a főváros és vidék, a városok és a községek közötti különbségeknek – a csökkenése módosíthatja legerősebben a társadalmi mobilitás terén megnyilvánuló egyenlőségeket.”* (*Gondolat*)

KERÉKGYÁRTÓ T. ISTVÁN